

**SISTEM SLOBODNIH I FRAZEOLŠKI
VEZANIH ZNAČENJA IMENICE JEZIK
U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU**

LARISA I. LUPAČOVA

Katedra za ruski jezik

Pedagoškog instituta, Oš (SSSR)

UDK: 808.61/62—31

Izvorni naučni rad

U ovom članku istražuju se korijenske (neizvedene) imenice srpskohrvatskog jezika. Proučavanje ovako stare kategorije riječi kakve su *korijenske imenice* kao organizovane cjeline, kao jezgra sistema na materijalu srpskohrvatskog jezika još nije vršeno. Međutim, jasno je da će opšta slika leksičko-semantičkog sistema jezika (njegovog rječnika) biti nepotpuna bez otkrivanja mjesta i uloge neizvedenih riječi različitih leksičko-gramatičkih klasa u tom sistemu.

Kao što je poznato, korijenske (neizvedene) imenice čine jezgro osnovnog rječničkog fonda svakog jezika. Bez njih se ne može zamisliti nijedno ljudsko društvo bez obzira gdje se ono nalazi i kakva mu je kultura, tehnika, ekonomija. Do sada nije otkriven narod koji ne bi imao riječi za označavanje najvažnijih kosmičkih pojmova kao što su nebo, sunce, mjesec, zvijezda, zemlja, voda, noć, dan itd., koji ne bi poznavao neke termine srodstva i socijalnih odnosa: majka, kći, brat, sin i dr. Navedene kategorije u svakom društvu apsolutno neophodnih riječi/pojmova sačinjavaju osnovni, neotuđivi fond jezika.¹

Za proučavanje korijenskih (neizvedenih) imenica sa *semantičkog aspekta* postoje ozbiljne osnove: prvo, upravo slika semantičkog obima riječi otkriva njenu stvarnu aktivnost u jeziku (i već zbog toga je proučavanje korijenskih imenica sa semantičkog aspekta interesantno) i drugo, pitanja *semantike* jedinica različitih nivoa, među njima i pitanja semantičke strukture riječi kao jedinice leksičko-semantičkog sistema jezika, veoma se intenzivno proučavaju u savremenoj lingvistici.

Cilj ovog istraživanja jeste da se odredi semantički obim srpskohrvatskih korijenskih imenica, da se pokuša izvršiti njihova klasifikacija prema datom obilježju, odrediti uticaj frazemotvorne aktivnosti neizvedene riječi na njen semantički obim te opisati semantičku strukturu višestruko mnogoznačnih² imenica. Brojčani podaci o semantičkom obimu ne mogu se smatrati potpunima ako se ne ubroje ona nova značenja koja riječ ponekad dobija u

¹ V. o tome: Реформатский А. А., *Введение в языковедение* Москва, Просвещение, 1967, с. 128—148.

² Višestruko mnogoznačnim (višestruko polisemantičkim) imenicama smatraju se one koje imaju više od 10 značenja, za razliku od mnogoznačnih (polisemantičkih), koje imaju 2—10 značenja.

funkciji komponente frazeološke jedinice. Danas je opštepoznata činjenica da širenje semantičkog obima riječi zavisi i od frazeološki vezanih značenja.

U ovom istraživanju frazeološki vezana značenja korijenskih imenica izdvajaju se iz svih strukturno-semantičkih tipova frazeoloških jedinica (frazeološke cjeline, frazeološke veze, frazeološki izrazi) osim frazeoloških spojeva kao nemotivisanih jedinica.

Rezultati ovog istraživanja mogu biti od višestruke koristi prilikom izrade rječnika raznih tipova, u visokoškolskoj i školskoj praksi predavanja jezika, u naučnim (uporednim i semaziološkim) istraživanjima.

Ovaj članak samo je dio opisa semantičke strukture korijenskih imenica srpskohrvatskog jezika. U njemu je sistem slobodnih i frazeološki vezanih značenja pokazan na primjeru imenice *jezik*. To je jedna od drevnih (praslavenskih) imenica koje danas u srpskohrvatskom jeziku imaju široku semantičku strukturu. Ova riječ ima sljedeća značenja³:

1. Pokretljiv, plosnat mišić u usnoj šupljini čoveka i viših životinja koji služi kao organ za ukus, za žvakanje i gutanje hrane, a kod čoveka pomaže pri stvaranju i izvođenju glasova i govora.

2. Jelo spremljeno od jezika.

3. Ono što je svojim oblikom ili upotrebom slično jeziku

a) plamen kad liže u vis ili naglo sukne: U kutu gori škrta ... vatra i upire jezikom u dno lonca. (Božić)

b) kazaljka, igla na vagi koja pokazuje koja strana preteže: Kad ono dete metnu poslednje zrno ... a oba tase stadoše, i jezik na terazijama ... stoji na onoj strani više no na sjajnoj. (Vukić.)

c) klatno u zvonu: Kada zabugari ... mjedeni jezik Sv. Stjepana Kralja, pobijeli lijepa ... Jelica kao papir. (Matoš)

d) komadić kože na cipeli preko koga se obuća vezama steže: Preplašen stajao sam tako, gledajući majku koja je ... mirno dizala veze sa cipele, izvukujući iz njih veliki kožni jezik. (Lop.)

e) pomični deo brave koji iskoči i čini da su vrata zatvorena: A njoj [bravi] škljocnu dvaput jezik zarđali. (Zmaj)

f) uska traka čega: Kasir ... okrene ručku nacionalke ... i iz tučanih usmina proviri beli kartonski jezik. (Dav.)

4. Sistem izražavanja misli koji ima određena glasovna i gramatička pravila i služi kao najglavnije sredstvo za sporazumevanje među ljudima: Vuk ... je ... odbacio svaki kompromis u pitanju čistoće narodnog jezika. (Bel.)

5. Raznolikost reči, način izražavanja, izražajne forme, stil, svojstven kome ili čemu: Radi komičnog efekta i realistične vjernosti unakazio je [Sremac] kristalni jezik starije srpske pripovijetke. (Matoš)

³ Značenja 1 i 3—8 preuzeta su iz *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika*, Novi Sad — Zagreb, Matica srpska — Matica hrvatska, 1967, knjiga treća, str. 591—592.

6. Način sporazumevanja uopšte: Jezik brojeva stoji onako isto prema jeziku reči, kao jezik reči prema jeziku interjekcija. (Knež. B.)

7. Onaj koji treba da pruži obavest, obaveštenje o neprijateljskoj vojsci (obično zarobljenik): Dobaviću jezik od Tatara, baš vezana pod šator doneti. (NP Vuk)

8. Narod: Do groba ne smijem vratiti se u svoj zavičaj, već sam osuđen među tuđim jezikom trajati dane. (Šen.).

Skup značenja kako su ovdje opisana razlikuje se od opisa Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika na osnovu sljedećeg: značenje 2 »jelo spremljeno od jezika« izdvojila je autorka — Rečnik ovo značenje ne daje, mada je ono u srpskohrvatskom jeziku regularno.

Određujući sistem slobodnih značenja, polazimo od tzv. denotativne teorije značenjā, po kojoj se:

1. Samostalnim značenjem smatra značenje koje ima novi denotat.
2. Polisemantička riječ je hijerarhijski sistem značenjā (sememā).
3. Semema predstavlja složeni hijerarhijski sistem semā. Sema je elementarna komponenta značenja, koja pokazuje jedno od obilježja denotata.⁴

U semantičkoj strukturi riječi značenja (sememe) se razlikuju po semnom sastavu, po hijerarhiji semā; u svakoj sememi izdvajaju se arhisema, diferencijalne i potencijalne seme.

Pri poređenju različitih značenja jedne riječi dolazi do funkcionalnih promjena semā. Te promjene uzimaju se u obzir prilikom sljedećih definicija semā: *arhisema* je osnovna denotativna sema, tj. sema koja pokazuje rodni pojam (lat. genus, rus. родовое понятие); *diferencijalne seme* jesu seme koje imenuju osnovna obilježja denotata, tj. one su seme vidskog značenja (lat. species, rus. видовое понятие); *integralne seme* jesu seme koje su osnova prenesenog značenja; *potencijalne seme* jesu one seme primarnog značenja koje se otkrivaju kad se uporedi primarno značenje i sekundarno, koje je nastalo na bazi tih sema. Mimo tog poređenja u strukturi primarnog značenja one se nalaze implicitno.⁵ U ovom radu analiza značenja vrši se samo na nivou denotativnih sema; konotativne seme ne uzimaju se u obzir.

Metod komponentne analize danas je jedan od osnovnih i najefikasnijih instrumenata određivanja značenja riječi. Uspjeh komponentne analize, kako ističu istraživači koji se služe ovim metodom, zagarantovan je tamo gdje postoji relativno zatvoren sistem. Semantička struktura polisemantičke riječi takođe je relativno zatvoren i dosta stabilan sistem na svakom sinhronijskom presjeku jezika.⁶

Da bi se pokazala međusobna povezanost značenjā polisemantičke riječi jezik, neophodno je izvršiti komponentnu analizu njenog primarnog značenja.

⁴ O terminu semema v. u: Ахманова О. С., *Словарь лингвистических терминов*, Москва, Советская энциклопедия, 1969, с. 400.

⁵ Так В. Г., *Сопоставительная лексикология: (на материале французского и русского языков)*, Москва, Международные отношения, 1977, с. 15.

⁶ Кузнецов А. М., *Проблемы компонентного анализа в лексике: Научно-аналитический обзор*, Москва, ИНИОН АН СССР, 1980, с. 58.

Iz rječničkog, primarnog značenja imenice *jezik* (»pokretljiv mišićni organ u usnoj šupljini viših životinja i čovjeka; organ za ukus, žvakanje itd. hrane; organ govora«) izdvajaju se sljedeće seme: organ, pokretljiv, čovjek, životinja, komunikativna funkcija.

Sema »funkcija žvakanja« namjerno se ne izdvaja iz primarnog značenja, jer se ne pojavljuje ni u slobodnim izvedenim značenjima ni u sastavu frazeoloških jedinica. Taj element u tumačenju značenja riječi vjerovatno ima enciklopedijski karakter.

Osnovna denotativna sema jeste »organ«, ostale seme su diferencijalne. To su: pokretljiv, čovjek/životinja, funkcija (sredstvo komuniciranja). Struktura primarnog značenja sastoji se tako od osnovne denotativne seme »organ« i četiriju diferencijalnih: pokretljiv, čovjek/životinja, funkcija, izduženi oblik. Najaktivnija sema primarnog značenja jeste sema »funkcija (sredstvo komuniciranja)«, koja se aktualizuje u pet od osam slobodnih značenja imenice *jezik*:

4. sistem izražavanja misli koji ima glasovnu i gramatičku strukturu i služi kao sredstvo komuniciranja u ljudskom društvu;

5. način izražavanja, stil;

6. sistem koji služi kao sredstvo komuniciranja uopšte;

7. onaj koji treba da pruži obavještenje o neprijateljskoj vojsci (obično zarobljenik);

8. narod.

U dva od tih pet značenja aktualizuju se odjednom dvije seme, jer je istovremeno sa senom »funkcija« u njima jasno prisutna i sema »čovjek«. To su značenja »onaj koji treba da pruži obavještenje...« (7) i »narod« (8). Prema tome, sema »čovjek« takođe je aktivna u semantičkoj strukturi ove riječi.

Sema »organ« aktualizuje se u značenju 2 »jelo«, u kojem se ostvaruje još jedna sena primarnog značenja — »životinja«.

Sema primarnog značenja »pokretljiv« ne aktualizuje se u novim slobodnim značenjima.

Potencijalna sema »izduženi oblik« očituje se u značenju 3 »o nečemu što ima izdužen oblik«.

Iz navedene rječničke građe izvodi se sljedeća hijerarhija značenja u semantičkoj strukturi imenice *jezik*:

Na osnovu sema primarnog značenja formirana su samo tri slobodna prenesena značenja. To su metaforičko značenje 3 »predmet koji ima izdužen oblik« i metonimijska značenja 2 »jelo« i 4 »sistem izražavanja misli koji ima glasovnu i gramatičku strukturu...«. Neposredna veza tih značenja sa primarnim preko sema »funkcija«, »organ«, »forma« očevidna je.

Ostala značenja imenice *jezik* stvorena su na osnovu sema sa značenjem 4 »sredstvo komuniciranja«, u odnosu na koje su sva ona metonimijski prenosi. Očita prevlast metonimijskih prenosa (6 od 8) postaje tako razlikovna osobenost semantičke strukture imenice *jezik*.

U srpskohrvatskom jeziku postoji veliki broj frazeoloških jedinica sa komponentom *jezik*.⁷

U većini tih frazeoloških jedinica komponenta *jezik* realizuje svoja slobodna značenja, od kojih se najaktivnijima pokazuju prvo i četvrto. Na osnovu primarnog značenja nastale su sljedeće frazeološke jedinice: *isplaziti jezik* (Kad spadneš s kola trči za srčanicom, makar *isplazila jezik*. /Benešić, Građa/); *imati jezik kao krava* (Prokleta baba, ta *ima jezik kao krava*. /Red./) i dr.

Sema »funkcija«, koja je maksimalno aktivna u slobodnom značenju, često dolazi u prvi plan i u sastavu frazeoloških jedinica: *držati jezik za zubima* (Kako ne znam *držati jezik za zubima*, začas su svi doznali da se u honorarne učitelje spremam. /Raos/); *zapletati jezikom* (Ne da nam se spavati... te dođosmo da ...*zapleće jezikom* otac Sopronija. /Kočić 1, Građa/); *razvezati jezik* (Kad ona *razveže jezik*, nitko je ne može zaustaviti. /Red./); *ujesti se za jezik* (Ko dobro ne promisli što će reći, brzo se *ujede za jezik*. /Kraljević/); *vući*, (*povući*, *potegnuti*) koga za jezik (Nemoj ti da me *vučeš za jezik*, čuješ. /Andrić/); *vezati komu jezik* (...tim čete jalševačkim »gnađovicam« *svezati jezik*. /Šenoa/); *biti komu na jeziku* (Ali i ti ćeš manje trošiti — nije htjela izustiti riječi »popraviti se«, koje su joj *na jeziku bile*... /Tomić/); *jezik se komu omaknuo* (Htio je izbjeći da to kaže ali mu se *omaknuo jezik*. /Red./); *jezik se komu razvezao* (Sad mu se *jezik* posve *razvezao*. /Kumičić/) i dr.

Od izvedenih značenja imenica *jezik* prenosi u frazeološku jedinicu značenje 4 »sredstvo za sporazumijevanje« i 5 »način izražavanja, stil« (up.: značenje 4 ima komponenta *jezik* u frazeološkim jedinicama *vladati nekim stranim jezikom*, *živi jezik*, *mrtvi jezik*).

Značenje 5 »način izražavanja, stil« komponenta *jezik* ima u frazeološkoj jedinici *babilonski* (*vavilonski*) *jezik*.

Treba istaći da slobodna značenja 2 »jelo«, 3 »predmet koji podsjeća na jezik«, 6 »sistem koji služi kao sredstvo komuniciranja uopšte«, 7 »onaj koji treba da pruži obavještenje o neprijateljskoj vojsci (obično zarobljenik)« i 8 »narod« — nisu ušla u sastav frazeoloških jedinica. Sve frazeološke jedinice s komponentom *jezik* zasnivaju se uglavnom na tri značenja: 1 »pokretljiv mišićni organ...«, 4 »sistem izražavanja misli koji ima glasovnu i gramatičku strukturu...« i 5 »način izražavanja, stil«.

U sastavu frazeoloških jedinica imenica *jezik* obrazuje dva nova značenja: 9 »čovjek« iz frazeološke jedinice *zli* (*pakosni*, *pogani* i dr.) *jezici* (Pišem ti zato, da ne bi *zli jezici* potvorili pred tobom moju snahu... /Kovačić I. G. 1, Građa/) i 10 »sposobnost govorenja« iz frazeološke jedinice *jezik* se komu *uzeo* (Pa ne reci da se njemu *uzeo jezik*. /Red./).

Dakle, mnogoznačna riječ *jezik* hijerarhijski je organizovan sistem. Sistem sadrži osam slobodnih značenja, a dva još stiće u sastavu frazeoloških

⁷ Frazeologizmi sa riječju *jezik* doslovno su ispisivani iz: Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb, IRO Školska knjiga, 1982, str. 216-222.

jedinica. Specifičnost hijerarhijske organizacije imenice *jezik* jeste to da sema »funkcija« dolazi u prvi plan i u slobodnim i u frazeološki vezanim značenjima.

Semantička struktura imenice *jezik* u potpunosti se može smatrati metonimijskom.

СИСТЕМА СВОБОДНЫХ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИ СВЯЗАННЫХ ЗНАЧЕНИЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫК В СЕРБСКОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Цель настоящей статьи — выявление системы свободных и фразеологически связанных значений существительного *язык* в сербскохорватском языке. По мнению автора, количественные данные о семантическом объеме не могут считаться полными без учета тех новых значений, которые слово иногда приобретает в функции компонента фразеологизма. Таким образом, семантическая структура слова *язык* состоит из 8 свободных и 2 фразеологически связанных значений. Особенностью иерархической организации существительного *язык* является выдвижение на первый план семы »функция«. Кроме того, семантическую структуру слова *язык* можно считать метонимической.